

УДК 930.1(470+571) «19/20»
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-3-50-61

Юрій МИХАЙЛЮК

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1359-8454>
e-mail: mykhailiuk_10@ukr.net

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СЕЛЯНСТВА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЙ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Анотація. Мета статті полягає у з'ясуванні поглядів українських та російських істориків другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на диференціацію селянства Великого князівства Литовського. **Наукова новизна.** Представлена робота є першою в українській історіографії спробою системного викладу бачення соціальної структури селян Великого князівства Литовського українськими та російськими науковцями другої половини ХІХ – початку ХХ ст. **Висновки.** дослідження соціальної структури селянства Великого князівства Литовського, започатковане в українській та російській історіографії в 60-х рр. ХІХ ст., упродовж наступних двох десятиліть перебувало на стадії пошуку методології. Для наукових результатів цього періоду характерні розбіжності в розумінні критеріїв диференціації, поверховість та спрощений підхід до класифікації та аналізу категорій селянства. Утім своєю науковістю і предметністю вирізнялися доробки молодого Ф. Леонтовича, а також І. Беляєва та І. Новицького, які стали фундаментом для подальших наукових студій. Загалом науковий процес у сегменті дослідження структури селянства рухався по висхідній лінії і досяг свого апогею наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У цей час особливо ґрунтовними виявилися напрацювання Ф. Леонтовича, М. Владимирського-Буданова, М. Любавського, М. Грушевського. Застосовані ними та деякими іншими науковцями мірила селянських розрядів виявилися концептуально близькими між собою, хоч і мали подекуди розбіжності в деталях, змістовності та обґрунтуванні. Зокрема вказані вище дослідники розробили й обґрунтували диференціацію селян на підставі трьох головних критеріїв: 1) за правовим статусом та особистою залежністю; 2) за формою власності на землю та землекористуванням; 3) за характером повинностей. Характерно, що диференціацію селянства Великого князівства Литовського дослідники представляли переважно в межах періоду ХV – першої половини ХVІ ст., і лише в поодиноких випадках зверталися до розгляду цієї проблеми в наступні часи.

Ключові слова: селяни, слуги, бояри, соціальна структура, диференціація, історіографія, Велике князівство Литовське.

Iurii MYKHAILIUK

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1359-8454>
e-mail: mykhailiuk_10@ukr.net

THE SOCIAL STRUCTURE OF THE PEASANTRY OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE INTERPRETATIONS OF UKRAINIAN AND RUSSIAN HISTORIOGRAPHIES OF THE SECOND HALF OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES

Abstract. The purpose of the article is to clarify the views of Ukrainian and Russian historians of the second half of the 19th – early 20th centuries. on the differentiation of the peasantry of the Grand Duchy of Lithuania. **Scientific novelty.** The presented work is the first attempt in Ukrainian historiography to systematically present the vision of the social structure of the peasantry of the Grand Duchy of Lithuania by Ukrainian and Russian scholars of the second half of the 19th – early 20th centuries. **Conclusions.** the study of the social structure of the peasantry of the Grand Duchy of Lithuania, initiated in Ukrainian and Russian historiography in the 60s of the 19th centuries, was at the stage of searching for a methodology for the next two decades. The scientific results of this period are characterized by differences in understanding the criteria of differentiation, superficiality and a simplified approach to

the classification and analysis of peasantry categories. However, the works of the young F. Leontovych, as well as I. Belyaev and I. Novytsky, which became the foundation for further scientific studies, were distinguished by their scientificity and objectivity. In general, the scientific process in the segment of the study of the structure of the peasantry moved along an upward line and reached its apogee in the late 19th - early 20th centuries. At this time, the works of F. Leontovych, M. Vladimirsky-Budanov, M. Lyubavsky, M. Hrushevsky were especially thorough. The criteria of peasant categories applied by them and some other scientists turned out to be conceptually close to each other, although they sometimes had differences in details, content and justification. In particular, the above-mentioned researchers developed and substantiated the differentiation of peasants based on three main criteria: 1) by legal status and personal dependence; 2) by the form of land ownership and land use; 3) by the nature of obligations. It is characteristic that the differentiation of the peasantry of the Grand Duchy of Lithuania was presented by researchers mainly within the period of the 15th - the first half of the 16th century, and only in rare cases did they address this problem in subsequent times.

Keywords: *peasants, servants, boyars, social structure, differentiation, historiography, Grand Duchy of Lithuania.*

Постановка проблеми. Сучасна українська історична наука виявляє посилений інтерес до студіювання соціальних процесів на різних етапах історії. У межах досліджень соціальної історії одним із найактивніших, динамічних і перспективних напрямків наукових пошуків є селянська проблематика. Водночас, одним із її недостатньо вивчених сегментів вбачається питання соціальної диференціації селянства Великого князівства Литовського. Важливою запорукою вирішення цієї проблеми може стати ґрунтовний аналіз та переосмислення історіографічних надбань попередніх поколінь дослідників. У числі останніх особливо вирізняється наукова спадщина вчених другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Їхні дослідницькі результати прогнозовано можуть стати предметною відправною точкою для відповідних сучасних наукових студій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Якщо зважити на невеликий інтерес сучасної історичної науки до питання вивчення селянства Великого князівства Литовського українськими та російськими істориками окресленого періоду загалом, то такий вузький сегмент, як його диференціація, взагалі мізерно представлений в історіографії. Часткове відображення це питання набуло лише в рамках аналізу відповідних поглядів окремих істориків другої половини ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. (Д. Іловайського, М. Довнар-Запольського, П. Клепатського та Ф. Леонтовича) у працях Ю. Михайлюка [1; 2] та О. Музичка [3]. Натомість системного викладу бачення соціальної структури селян Великого князівства Литовського українськими та російськими науковцями тієї доби сучасна історіографія допоки не репрезентувала.

Мета статті полягає у з'ясуванні поглядів українських та російських істориків другої половини ХІХ – початку ХХ ст. на диференціацію селянства Великого князівства Литовського.

Виклад основного матеріалу. В українській і російській історіографіях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. підходи до трактування соціальної структури селянства виявилися далеко не однозначними. Вони різнилися закладеними в їх основу критеріями, парадигмою групування, глибиною аналізу, трактуванням певних соціальних явищ та термінів, якими іменувалися певні групи селян. Однією з причин таких розходжень для частини істориків був недостатній, особливо на перших порах, обсяг відповідних наукових джерел. Наприклад, на це скаржився Ю. Шрейер при написанні розвідки про долю селян литовських земель, що позначилося й на представленій ним соціальній стратифікації [4, с. 42, 44]. Почасті мало місце хибне трактування змісту джерел. На це звертав згодом увагу М. Любавський, закидаючи дослідникам, що ті, при всій скупості відповідних джерел, навіть із наявного їх комплексу «не вміли виділити юридичного елементу і приймали за норми права казуси і факти» [5, с. 373]. Також давалися взнаки випадки занадто узагальнюючих і спрощених способів тлумачення становища селянства, які не завжди враховували все різноманіття соціальних категорій сільського населення, різного розуміння специфіки їх формально окресленого статусу та характеру залежності чи зобов'язань. Проте наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. дослідники виробили системний підхід до з'ясування класифікації селянства.

Диференціацію селянства Великого князівства Литовського дослідники здійснювали переважно в межах періоду XV – середини XVI ст. відповідно до певних критеріїв, які відтворювали різні соціальні зрізи. Їх кількість, сутність, ґрунтовність аналізу та об'єктивність змісту різнилися. Це стосується як конкретних індивідуальних уявлень, так і загалом історіографічних тенденцій у різні часові проміжки розвитку історіографії другої половини XIX – початку XX ст. Розглянемо найбільш показові приклади.

Перші намагання класифікації селян реалізувалися на початку 60-х рр. XIX ст. Одним з таких була аматорська спроба Ю. Шрейера структурувати кріпосне населення етнічних литовських земель [4, с. 42–44]. У його середовищі він виділив три розряди: «осілих (постійних), двірську челядь та огородників». Але у частині присутньої характеристики звернув увагу лише на першу соціальну групу. Також, описуючи становище селян, припустив, що в «маєтках князів і вельмож» воно було менш обтяжливим, аніж у поміщицьких, чим зробив натяк на відповідний критерій їх розподілу.

Більш обґрунтовані платформи класифікації селянства Великого князівства Литовського представив Д. Мордовцев на прикладі українських земель XVI ст. Перша базувалася на диференціації за правовим становищем і передбачала дві категорії: особисто залежних, які підрозділялися на «селян коронних і селян приватних власників» та вільних селян, «котрі не були прикріплені до землі і мали право вільного переходу від одного власника до іншого, відповідно до чого іменувалися людьми похожими» [6, с. 24]. Останніх дослідник позиціонував як безземельних, мандруючих селян, які у випадку осідання ставали кріпосними [6, с. 37]. Як видно, така інтерпретація поділу селян поєднала два різні підходи, які надалі в історіографії будуть представлені як окремі класифікації – за формою земельної власності, де проживали селяни та за їх правовим становищем. Утім, слід віддати належне Д. Мордовцеву за проведений ним окремо аналіз становища селян як великокнязівських, так і шляхетських маєтків. Інший підхід дослідника до диференціації селян був реалізований на підставі різниці повинностей, відповідно до яких він виокремлював такі соціальні групи, як «тяглі», «огородники», «підсусідки», «осадники», «бояри путні», «бояри кінні або панцирні» [6, с. 47–51].

Ф. Леонтович в одній з ранніх розвідок запропонував тривимірний перелік критеріїв та відповідних соціальних категорій селян Великого князівства Литовського: за відмінністю походження – «слуги-шляхтичі і прості хлопи»; за відношенням до особистої свободи – «вільні люди, закупні і виданні люди, невільники і отчизні люди»; за характером занять – «люди служебні, волосні, міські і бродячі». Важливо відмітити, що науковець фактично започаткував в історіографії дослідження невільництва в Великому князівстві Литовському. Також розрізняв селян за формою землеволодіння, де вони проживали – великокнязівські та шляхетські маєтки, але не вдавався до з'ясування різниці між ними [7, с. 4, 6, 10, 16–20]. Попри досить предметну як для тогочасного рівня дослідження цієї проблематики аргументацію вказаних суджень, окремі їх аспекти виявилися не вповні об'єктивними. Тож згодом Ф. Леонтович фундаментально доопрацював це питання.

У наступному десятилітті дослідження диференціації селянства продовжилося, хоча його результати, передусім через недостатність вивчення та використання вузької джерельної бази, не відзначалися повномірністю та належною ґрунтовністю. Так, В. Антонович у вирішенні цього питання удався до використання лише одного критерію – «повноправності», тобто характеру правового становища селян. Відтак виділяв чотири їх розряди: «челядь невільна або дворові слуги», «отчичі», «данники», «люди похожі, свободичі або вольники» [8, с. 11].

Натомість І. Беляєв застосував два мірила стратифікації селянства. Перше – «за відношенням до землеволодіння», тобто на основі розрізнення за власністю землеволодінь, де проживали селяни. З огляду на це історик розділив їх на мешканців общинних, великокнязівських, шляхетських («служилих князів і бояр»), монастирських та церковних, а також міських земель. Інший критерій класифікації «повітових чорних людей» І. Беляєв окреслив «за відношенням до сплати податків і виконання повинностей». Згідно нього виокремлював чотири соціальні групи: власне землеробів («волосних або тяглих людей», куди включав і путних та панцирних бояр); платників одного певного виду «даннини чи

оброку» зі свого промислу (бобровників, куничників, бортників тощо); зобов'язаних певною одиничною повинністю («конекормці» тощо); вільних селян («свободчиків») [9, с. 166, 171]. У розрізі оцінки соціально-правового становища історик наділив увагою лише пугних і панцирних бояр.

І. Новицький розширив перелік критеріїв структурування селян до трьох видів. Зокрема, подібно до В. Антоновича, застосував правову площину класифікації, але дещо в іншому ракурсі. Він позиціонував її як «ступені залежності» від шляхтича-землевласника або як «ступені правоздатності». Їхню градацію історик сформулював наступним чином: невільництво, закупництво (або тимчасова кабала), прикріплення до землі («отчизні люди»), право вільного переходу («люди похажі»). Водночас, вбачав недоречним унесення В. Антоновичем до представленого тим складу соціальних груп категорії «данників», позаяк таким поняттям позначався зміст повинностей, а не правове становище [10, с. 47, 52–53]. Інші два представлені І. Новицьким критерії перегукувалися за своєю суттю із запропонованими раніше І. Беляєвим. Такою є класифікація селян за «видом повинностей» (натуральної чи грошової данини або виконання «спеціальної» служби) на користь землевласника. Відповідно виділяв дві групи: «тяглі» люди (зобов'язані виконанням панщини) та слуги (зокрема, «путники», функцією яких було забезпечення кіньми князівських послів і гінців, та ін.) [10, с. 13, 53]. Також, диференціюючи селян відповідно до приналежності землеволодіння, у межах яких вони жили, на відміну від І. Беляєва, звернув увагу лише на дві основні групи: селян великокнязівських та шляхетських маєтків [10, с. 12].

Дослідження проблеми диференціації селян ВКЛ набуло нової якості в середині 80-х рр. XIX – на початку XX ст. Відповідні наукові доробки істориків базувалися на здобутках своїх попередників, але, порівняно з ними, вирізнялися докладністю аргументації. Адже ґрунтувалися на значно ширшому обсязі документальних матеріалів та глибшій аналітиці. У питанні окреслення критеріїв класифікації та відповідної соціальної структури селянства найбільш продуктивно й різнопланово попрацювали К. Бестужев-Рюмін, Д. Іловайський, Ф. Леонтович, М. Владимирський-Буданов, М. Любавський, М. Грушевський та В. Пічета. Загалом диференціацію селянства вони реалізовували переважно на підставі трьох основних критеріїв: за правовим статусом та особистою залежністю; за формою власності на землю та землекористуванням; за характером повинностей.

Класифікація селян за правовим статусом та особистою залежністю передбачала розмежування виходячи з рівня їхньої свободи. К. Бестужев-Рюмін головними її показниками вбачав «право переходу» селян, володіння землею, наявність громадського самоврядування [11, с. 91]. Д. Іловайський вкладав у це поняття «юридичний» зміст із чітким усвідомленням, що фактично свобода поступово обмежувалася і являла собою в конкретних випадках «різні ступені» [12, с. 83]. Наявністю або відсутністю «права виходу», можливістю «вільно приходити або відходити, змінювати місце своїх промислів і осідлості» позиціонував рівень «особистої свободи» Ф. Леонтович [7, с. 4; 13, с. 211]. Так само «право виходу» та факт «закріпощення»/«незакріпощення» були в цьому сенсі визначальними в розумінні М. Грушевського [14, с. 169].

Згідно з цим критерієм частина дослідників розділяли селян на дві категорії – «вільних» та «невільних», кожен з яких ототожнювали з певними соціальними групами. Так, Д. Іловайський до першої зараховував «вільних данників», «отчичів», «тяглих», дрібних бояр («панцирних», «путних», «осадних»), а до другої – «невільну челядь або холопів» [12, с. 82–83]. Водночас не до кінця з'ясованим залишив статус «закупнів»/«закладнів». Він трактував їх як категорію вільних людей, які потрапили в «тимчасове рабство в рахунок виплати боргу». Їхнє становище вважав найближчим до невільництва, оскільки «тимчасове рабство переважно перетворювалося в постійне, а нащадки цих закладнів ставали кріпосними» [12, с. 83–84]. Такі обставини дають підстави позиціонувати закупів радше як середню ланку між «вільними» й «невільними». Утім історик до такого висновку не вдався.

Інакше склад обох селянських категорій презентував М. Любавський: невільними («непохожими») вважав «челядь невільну» й «отчичів непохожих», а вільними («похожими») – «отчичів похожих» і «слуг» [5, с. 375–386, 408–412; 15, с. 108]. Він критично поставився до позиціонування Д. Іловайським та іншими дослідниками селян-

данників великокнязівських маєтків вільними людьми, оскільки ті не мали права полишати свою землю через обов'язок виконання служби за володіння нею [5, с. 374–376].

До схожого з М. Любавським структурування вдався і Ф. Леонтович, але з певними уточненнями та доповненнями. Зокрема, до складу «залежного» селянства додатково зарахував слуг/бояр «непохожих». Вони, на думку дослідника, становили найчисельнішу групу серед «службових людей» загалом. Така категорія населення формувалася або за рахунок переведення з різних за достатком тяглих селян, або з вільних слуг, які втратили «право виходу» [13, с. 169–175, 211–224, 258–260]. Водночас до вільних селян він відносив «службових бояр-шляхту» – рядову шляхту, яка не мала власного землеволодіння, а «сиділа на землях господарських або панських під умовою відбування з них «земської» (шляхетської чи боярської служби)» [13, с. 253]. Вона нарівні з усіма «службовими людьми» підпорядковувалася юрисдикції свого землевласника за винятком справи позбавлення честі, вирішення якої підлягало компетенції загального шляхетського суду. Така категорія бояр/слуг мала власних підданих та могла цілком вільно полишати свої вислуги й помістя й переходити на службу до іншого землевласника» [13, с. 256–257]. Так само до числа вільних селян Ф. Леонтович причисляв «бояр і слуг вільних», які, на відміну від «службових бояр-шляхти», могли втратити особисту свободу. Це могло статися, коли такі особи у межах «пільгового терміну» не скористалися правом вільного переходу на службу до іншого землевласника [13, с. 257–258].

Натомість М. Владимирський-Буданов уніс корективи в представлений вище принцип стратифікації селянства – додав проміжну між «вільними» і «невільними» селянами категорію – «напіввільні». Щоправда, дослідник не конкретизував належний до неї соціальний сегмент. Окрім цього в числі «невільних» селян вказав челядь (пізнього часу її існування – після запровадження «Устави на волоки» 1557 р., коли вона переживала трансформацію в кріпосних селян) та «койминців», а до «вільних» зарахував слуг, дрібних бояр та «отчичів»/«тяглих» селян [16, с. 16, 21, 26–36].

Так само на три різні за правовим статусом групи – «несвобідні», «півсвобідні» та «свобідні» – поділяв селян М. Грушевський. До категорії «несвобідних» він причисляв невольну челядь (на етапі переходу в категорію тяглих селян, по аналогії з думкою М. Владимирського-Буданова), «койминців», «коланних», «тяглих селян-отчичів» та дрібних слуг. Останніх (зокрема, конюхів, рудників, гонтарів, бондарів, колісників, теслів тощо), ототожнював із невольними селянами через те, що вважав їх близькими до двірської челяді, позаяк вони «служили дворам своєю роботою». «Напіввільними» – такими, що потрапили в тимчасову кабалу – вважав «закупів», «закладнів», «сябрів», «виданих людей». Зі «свобідними» селянами М. Грушевський ототожнював данників та слуг («панцирних», «путних», «замкових», «ординських») [14, с. 112–119, 138–140, 171].

В основу другого критерію соціальної диференціації селянства Великого князівства Литовського дослідники поклали форму власності на землю та землекористування. Тут селяни позиціонувалися як користувачі земельної ділянки з фонду певного землевласника, за експлуатацію якої мали певні зобов'язання. З огляду на це дослідники концентрували свою увагу головно на розмежуванні селян великокнязівських («господарських») та приватновласницьких («панських») маєтків. Окремі дослідники брали до уваги ще й церковно-монастирське землеволодіння, але одні лише констатували його або оминали оцінку становища церковних підданих у межах Великого князівства Литовського [12, с. 83; 13, с. 305; 14, с. 275–283], інші – ототожнювали з приватновласницькими маєтностями [16, с. 16, 87–89]. Також примітною в історіографії рисою такої класифікації сільського населення є той факт, що в більшості випадків вона декларувалася, але не супроводжувалася докладною сепарацією особливостей їхнього становища. А там, де дослідники все ж удавалися до з'ясування відмінностей між державними і приватновласницькими селянами, то робили це головно в правовій площині.

Зазвичай науковці концентрувалися на долі селян великокнязівських володінь. Така тенденція сягає витокami історіографії 60-70-х рр. XIX ст. Тоді І. Новицький пояснював це двома факторами: обмеженістю відомих на той час джерел щодо становища селян у межах шляхетських володінь у період до литовських статутів; відсутністю запровадження

будь-яких «особливих постанов для приватних володінь», позаяк такі маєтки надавалися на таких же засадах, на яких володіли подібними й литовські правителі. Тож, як вважав історик, різниці у правовому становищі селян «господарських і боярських» маєтностей, за винятком земельного питання, не було [10, с. 12].

Подібний підхід простежуємо й у наступні часи. Так, К. Бестужев-Рюмін хоч і розрізняв дві вказані категорії селян, в оцінці їхнього соціально-правового становища спинив головну увагу на державних селянах. Зрештою, прийшов до висновку, що вони перебували в дещо «кращому становищі», аніж мешканці приватних маєтностей. Принаймні, вони мали змогу скаржитися на утиски щодо них місцевими владцями великому князеві, чого були позбавлені панські селяни [11, с. 88–98].

Також і М. Владимирський-Буданов у дослідженні питання селянського землеволодіння зосереджувався переважно на великокнязівських селянах. Таке акцентування він мотивував наявністю більш чисельної і ґрунтовної документальної бази щодо них та тотожністю селянських прав у межах «державних» і «панських» земель [16, с. 41, 89–90]. Утім твердження історика, що саме в панських маєтках «коренився перший зародок майбутнього кріпосного права» [16, с. 90] уже суперечить його попередньому судженню.

М. Грушевський, хоч і розумів специфіку державного і приватновласницького землеволодіння, однак не приділяв предметної уваги розмежуванню соціально-правового становища їх населення. Утім зауважив, що в окремих регіонах (зокрема, в волостях верхньої течії Дніпра), де в державних маєтностях суб'єктом оподаткування були громади, місцеві урядники тривалий час «не обмежали свободу виходу» за умови «обсаження свого господарства иншим чоловіком». Також формально селяни мали право апелювати щодо рішення місцевої влади до великокнязівського суду. Але, зазначав історик, фактично така можливість була майже нереальною. Натомість, селяни панських маєтностей були позбавлені права вільного переходу, а «влада пана над ними повна й безконтрольна» [14, с. 171, 175–176].

Найбільш пристальною увагою, але з полярною оцінкою, наділили це питання М. Любавський та Ф. Леонтович. Так, М. Любавський вбачав хибним узагальнений підхід, при якому «господарські селяни не розрізнялися з приватновласницькими, завдяки чому риси, притаманні становищу перших, переносилися на других і навпаки» [5, с. 373–374]. Він усвідомлював, що попервах становище обох груп сільського населення було схожим. Йдеться про спільні повинності на користь литовського правителя, підлягання судовій юрисдикції князя та його урядників, наявність «непохожих» людей та можливості для них за певних обставин набути статус «похожих». Рубіжним моментом у формуванні суттєвої різниці між ними науковець вбачав набуття шляхтою наприкінці XIV – середині XV ст. привілеїв за німецько-польським зразком, наслідком чого стало утвердження особистої залежності їхніх селян у формі підданства. З огляду на це майже вся робота й побори з селян, юрисдикція стали зиском і компетенцією місцевих землевласників [5, с. 386–387].

Відтоді ключову різницю у соціально-правовому становищі приватновласницьких і «господарських» селян учений вбачав у характері залежності: для перших, як указувалося вище, вона була особистою, а для других – зобов'язальною. Остання полягала в тому, що селяни великокнязівських маєтків були зобов'язані правителю виконанням «служби» за володіння землею, через що обмежувалися у праві вільного переходу. Утім, М. Любавський вказав винятки, коли «отчич» міг отримати «право виходу». Це могло статися засобом продажу землі з дозволу великого князя чи його урядників іншому користувачеві, котрий продовжить виконання відповідних повинностей. Або ж, якщо виконання зобов'язань по «службі» можна було стабільно реалізовувати меншою кількістю осіб, тоді «зайві» селяни відпускалися й ставали вільними [5, с. 375–377, 383–384]. Цим він обґрунтував абсолютний контраст з відповідними можливостями селян шляхетських маєтків. Адже, вважав, що із числа панських підданих «майже не міг відокремитися клас вільних похожих людей». Пояснював це меркантильністю землевласників, які у випадку появи на певній земельній ділянці «лишніх» селян намагалися осадити таких на іншій ділянці того ж маєтку або переводили до іншого свого чи чужого маєтку, «взявши за це гроші або отримавши якусь іншу вигоду» [5, с. 387]. Ще одна суттєва відмінність, з його погляду, постала за наслідками

прийняття загального земського привілею 1447 р., який забороняв приватновласницьким селянам переходити в розряд державних і навпаки. Історик вважав, що для «господарських» селян, на відміну від панських, таке обмеження в реальному житті не становило перепону й вони «сїдали вільно в приватних маєтках» [5, с. 389]. Також він підмітив ще одну особливість, що різнила вказані категорії селян: фактично до 30-х рр. XVI ст. приватновласницькі піддані «нерідко несли повинності на господарському хазяйстві», виконуючи роботи по обслуговуванню й забезпеченню великокнязівських замків і дворів. Такі винятки всупереч установленим нормам «земського права» встановлював сам великий князь литовський при пожалуванні окремих маєтностей [5, с. 359–360]. Натомість, подібних зобов'язань з боку державних селян на користь панських маєтків дослідник не передбачав.

Опонентом майже всіх щойно зазначених суджень М. Любавського виступив Ф. Леонтович. Він указував, що до початку XV ст. специфікою життя селян приватновласницьких маєтків було подвійне обтяження повинностями – державними (великокнязівськими й удільних князів) і поміщицькими. Така «двоїстість селянського тягла» поступово обмежувалася різними великокнязівськими привілеями й протрималася до зрівняння прав литовсько-руської шляхти з польською. Її останки історик зафіксував в окремих регіонах Великого князівства Литовського на початку XVI ст. [13, с. 233–236]. Надалі «вся сукупність селянських служб і платежів перейшла в повне і безконтрольне розпорядження самих землевласників» [13, с. 237].

Стосовно набуття селянами «права виходу» Ф. Леонтович твердив, що, за умови передачі землі й відповідних щодо неї повинностей іншим особам, статусу «похожих» цілком легально набували «отчичі» як великокнязівських, так і шляхетських маєтностей. Утім, така умовна залежність селян станом до середини XV ст. стала згортатися, оскільки серед великих і удільних князів, а також панів-шляхти почала поширюватися загальна тенденція до «встановлення «вічного» права на селян-отчичів». Як потвердження цього дослідник навів приклад «господарських» пожалувань, які не мали б реального сенсу при наявності навіть умовного права селян будь-коли покинути «службу» в своїх землевласників. Так само не погодився з тезою М. Любавського про продовження практики вільних переходів державних селян до шляхетських володінь після введення в дію великокнязівського привілею 1447 р., позаяк його зміст «не дає ні найменшого натяку на колишнє умовне право виходу отчичів» [13, с. 176–177]. Також, на противагу колезі, наголосив, що відповідно до вказаного вище нормативного акту в особисту залежність від землевласників потрапляли як державні, так і приватновласницькі селяни. І ті, й інші мали однакову можливість переходу на інші землі за умови відповідного дозволу землевласника. На думку дослідника, єдине, що могло їх різнити – менш обтяжливі умови життя населення великокнязівських волостей через слабший контроль місцевих урядників порівняно з шляхетськими маєтностями. Але загалом, резюмував Ф. Леонтович, правове становище обох категорій селян як особисто залежних було рівнозначним: «там і тут «вічне право» в принципі завжди утримувало рівну силу і значення як у приватновласницьких маєтках, так і в волостях господарських» [13, с. 178–179].

Найбільш предметну увагу дослідники приділили класифікації селян за характером покладених на них повинностей. Утім гостра зосередженість на цьому питанні зумовила специфіку в підходах до його вирішення. Так, К. Бестужев-Рюмін повинності подавав як складову правового становища, що вело до накладання господарської і правової сфер у питанні розрізнення соціальних груп [11, с. 90–91]. Натомість, на неправомірності подібного способу наголошував М. Грушевський [14, с. 119]. Загалом переважна більшість науковців намагалися чітко слідувати змістовій відповідності.

Відправною точкою вказаної диференціації селян дослідники зазвичай вбачали «службу» – певну земельну ділянку, за користування якою надавачем, згідно її розміру, родючості тощо, визначалися певні повинності [5, с. 306–312; 13, с. 230–231, 238; 14, с. 157; 17, с. 96–98; 18, с. 205, 651–652]. Найбільш предметно це обґрунтував Ф. Леонтович. Він зазначав, що характер і обсяг зобов'язань за користування землеволодінням спричиняли відповідний розподіл селян «на більш чи менш складний ряд спеціальних класів, кожний зі своєю «особною» службою». Система відповідних повинностей, на його думку, сформувалася

на основі практикованих у литовсько-руських землях місцевих «споконвічних данинах» у поєднанні з привнесеними польсько-німецькими традиціями «тяглових відносин селян». Дослідник окреслив перелік чинників, які впливали на суть і обсяг повинностей та похідну від них стратифікацію селян. Такими були розмір, виробничий потенціал земельної ділянки та видове різноманіття угідь; чисельний склад підданих, приналежних до певного «двору» землевласника; рівень складності «системи господарських операцій в маєтках». Відтак найширший спектр селянських розрядів, вважав Ф. Леонтович, міг бути притаманним лише великим господарствам із чисельним складом службового та тяглого люду, якими були виключно великокнязівське, колишніх удільних князів чи великих панів-землевласників [13, с. 230–231, 238].

Таким чином, з огляду на зобов'язальний характер землеволодіння, історики реалізували своє бачення класифікації населення. Зокрема, С. Бершадський головними видами служби вбачав «панцирну» (кінну військову) і «тяглу» (сплата податей та виконання господарських повинностей). Відповідними їх виконавцями з числа сільського населення були бояри/слуги та «прості» люди [17, с. 96–98]. Тож, вони і представляли дві основні категорії селян у візії С. Бершадського.

«За відмінністю селянських служб і промислів» ділив селян на дві групи й Ф. Леонтович. Такими вбачав: «людей службових» – бояр і слуг, які виконували військову або адміністративну службу та «людей тяглих або чорних», які виконували «спеціальні селянські служби» (господарські роботи по обслуговуванню великокнязівських чи панських дворів та орних, лісових, лугових та водних угідь) або платили натуральну чи грошову данину. Дослідник позиціонував їх як «основні класи волосного населення Литви-Русі», котрі були безпосереднім спадком суспільного устрою Русі [13, с. 224–225]. Окремо від них виділяв ще категорію «убогих» («коланних», «зубожілих») – селян, котрі через бідність не мали змоги належним чином вести «тягле господарство», через що перекваліфіковувалися землевласником на слуг [13, с. 259, 293].

Ф. Леонтович стояв на тому, що попри застосування для певних категорій селян ще й різних додаткових та «загальних» повинностей, кожний їх розряд виконував основне коло обов'язків, які носили «строго спеціальний характер» [13, с. 246–247]. Відтак «людей службових» поділяв на дві категорії – «путних» бояр/слуг та «слуг службових» («службників»). Путні бояри/слуги головним обов'язком мали виконання власне військової служби. Відповідно до характеру військового спорядження розрізнялися як «панцирні» та «щитові» слуги, за озброєнням – «стрільці», «копійники», «пушкарі» [13, с. 265–269]. Дослідник звернув увагу, що «путні люди» залучалися й до реалізації інших службових обов'язків, у зв'язку з чим зазвичай мали спеціальне найменування. Зокрема, поштові функції («листову службу») виконували «листовні бояри і слуги», доставку посилок («служба на посылках», яка іноді об'єднувалася з «листовою») – «посланці», «текуни», охорону шляхів («дорожню службу») – «провідники», «путники», «слуги посельські», «коморники», «слуги ординські» [13, с. 278–285]. Варто відмітити, що серед вільних і «непохожих» бояр і слуг науковець виділив особливі розряди «слуг і бояр данників» та «бояр чиншевих», котрі обов'язок військової служби доповнювали сплатою натуральної чи грошової данини (меншої, порівняно з тяглими селянами), а також «бояр осадних», котрі відійшли від «ратної» служби [13, с. 257–260, 267].

Категорію «слуг службових» Ф. Леонтович відмежовував від путних бояр/слуг, позаяк ті не мали відношення до військової служби. Залежно від їхніх функцій дослідник розділяв службників на дві групи. До першої належали дворові слуги: невільна челядь, вільні наймити, службова шляхта. Вони прислужували при великокнязівських замках, панських дворах та «дорожніх дворах-станах». Такими були «козачки» (особиста прислуга панів та головних урядників), кухарі, пекарі, кучери, конюхи, стрільці, ремісники, садівники тощо. Другу складали дворові урядники, які виконували функції адміністративно-господарського управління великокнязівськими та панськими маєтками – тивуни, намісники, ключники, приказники, справці. Примітно, що до їх числа історик зараховував і очільників сільського самоврядування – старців, отаманів, вйтів та лавників. Джерелом наповнення особового складу службників вбачав вихідців із залежних «тяглих» та «путних» людей, з вільного простолюду та службової безземельної шляхти, зубожілих селян [13, с. 286–292; 19, с. 93–101].

«Людей тяглих або чорних» Ф. Леонтович кваліфікував як все неслужбове населення державних і панських маєтків, котре перебувало у статусі «підданих» та виконували певний вид «тяглої служби». З огляду на різновиди таких зобов'язань дослідник виокремлював наступні «особні тягли класи»: «робітні» або «тягли» у вузькому сенсі (виконували сільськогосподарські роботи при дворі землевласника та на орних угіддях, а також платили грошову «подимщину»); данники (за експлуатацію наданих угідь платили грошову і натуральну данину); оброчники/чиншовики (обкладалися лише грошовою платою), промисловці (згідно спеціалізації промислів у різних природних угіддях обкладалися сплатою певної частини здобичі), ремісники (групувалися за предметами виробництва, передавали панові обумовлену частину виробленої продукції) [13, с. 293; 20, с. 15-17; 21, с. 48–50].

Класифікацію селян на «тяглих» і «слуг» практикував спочатку й М. Грушевський [22, с. 252–258]. Однак згодом дещо змінив своє бачення й розподілив їх на три категорії: «данників» (зобов'язані грошовою або/й натуральною даниною, але повністю або значною мірою вільні від панщини), «людей роботних або тяглих» (зобов'язані панщиною та різного роду данинами) і «служебних (слуг і ремісників)». Людей роботних, у свою чергу, він поділяв на дві групи за розмірами землеволодіння: ті, що «сиділи на більших ґрунтах» – «тягли» селяни в прямому сенсі; «осаджені на менших ґрунтах або й на самих обійстях» – «загородники», «огородники», «підсусідки», «коморники». Також історик диференціював і «служебних» селян, зокрема, за різновидами виконуваної ними служби: військовою службою (слуги «панцирні», «путні», «замкові», «ординські», «поленицькі»); «ловецькими службами» («осочники», «ловці», «стрільці», «бобровники», «сокольники», «риболови» тощо); прислужуванням при дворовому господарстві (конюхи, «конекормці», лісничі, «подлазники»); забезпеченням двору продукцією промислів (рудники, гонтарі, бондарі, колісники тощо) та власною роботою (теслі, мулярі, ковалі). Учений наголошував, що, через динамічність соціальних процесів, переходи селян з одних категорій в інші, такий поділ є приблизним [14, с. 119–120, 134–135, 138–140]. Водночас визнавав, що класифікація як така для нього не має особливого значення, позаяк є річчю «підрядною». Більше того, зважаючи на значимість панщини для становища селян, вбачав доречнішим розділяти їх на «обтяжених» і «необтяжених» панщиною [14, с. 119]. Попри це дослідник на прикладі українських земель Великого князівства литовського надав докладну характеристику трьох указаних селянських категорій.

Певну еволюцію пережило бачення класифікації селян за повинностями М. Любавського. Він презентував її виключно на прикладі «господарських людей» – селян великокнязівських маєтків. Попервах розділяв їх на п'ять категорій: 1) «тягли» селяни («пригонні» – в Полоцькій землі), обов'язком котрих було за потреби працювати в господарстві маєтку, у тому числі й розробляти орні угіддя, забезпечувати його підводами [5, с. 315–320]; 2) селяни, котрі виконували «спеціальні служби при експлуатації різних угідь на господаря» (бортники, бобровники, осочники, ловці, конюхи тощо) [5, с. 322]; 3) селяни, котрі, окрім землеробства, займалися певними ремеслами або промислами (ковалі, теслі, бондарі, кравці, рибалки, соляники, рудники, мельники та ін.) [5, с. 331–336]; 4) данники, зобов'язані сплатою грошової та/або натуральної данини» [5, с. 336–343]; 5) слуги, основною повинністю котрих була військова служба («путні», «панцирні», «щитні», «доспешні») [5, 343–356].

Згодом М. Любавський дещо інакше систематизував та доповнив диференціацію селян. У новій її версії він зафіксував частину вказаних у попередньому варіанті – тяглих селян, данників та слуг. Натомість реструктуризував другу і третю категорії: виокремив групу селян, котрі «обслуговували скотарство великого князя» (конюхи, конекормці, кобильники, пастухи, свинарі, стадники); упорядкував розряд селян, які займалися експлуатацією великокнязівських промислових угідь (в початковій версії були розподілені по обох категоріях), об'єднавши їх в єдину групу; вирізняв самостійну групу селян-ремісників. Також додав нову категорію – «оброчних» («осадних») селян [15, с. 97–101, 112].

Класифікацію селян станом до середини XVI ст., розроблену М. Любавським, практично повністю наслідував його учень – В. Пічета [23, с. 181–211]. Водночас, варта уваги представлена ним структура сільського населення за наслідками проведення волочної

реформи 1557 р. Згідно «Устави на волоки» науковець зафіксував поділ селян великокнязівських володінь на дві категорії: «вищу» і «нижчу». До вищого розряду селян належали зобов'язані військовою повинністю (путні слуги, стрільці, служки), «спеціальною службою» або розробкою державних угідь (конюхи, дворові слуги, бортники, осочники, різного роду ремісники). Нижчу категорію складали огородники, тяглі та чиншеві селяни [23, с. 223–227].

У питанні диференціації селянства, з огляду на відмінність обґрунтування базових засад її реалізації, окремо стоїть позиція М. Владимирського-Буданова. Він вважав, що селяни були не користувачами державної чи панської землі, а повноправними власниками свого «вічного і спадкового» землеволодіння. Адже вся земля, тобто територія, належала литовському князеві як правителю держави і «нікому особисто, окрім осіб, які володіли нею безпосередньо». Відтак селянські землі не можна розглядати як орендовані на певний термін у держави чи приватного власника. Так само, як і повинності та платежі не є орендною платою [16, с. 15–15, 37–39; 24, с. 357–358]. Дослідник трактував їх не як джерело, а як наслідок селянських прав на землю: «всякий, хто володів землею, був зобов'язаний державі чи тому, кому вона передала своє право (панам і церквам) певними повинностями» [16, с. 20]. Іншими словами, держава чи приватний землевласник засобом забезпечення виконання повинностей селянами виконували лише фіскальні функції. Попри альтернативність такої позиції судженням більшості представників історіографії, класифікація селян М. Владимирським-Будановим виявилася досить співзвучною з ними. Згідно накладених на них зобов'язань він диференціював селян на тяглих, чиншевих, слуг (ремісників, промисловиків, військових майстрів), бояр/слуг (кінних і путних) [16, с. 15, 26, 28–32]. Однак це не завадило окремим дослідникам критично поставитися до задекларованої ним теорії. Першим висловив незгоду з нею М. Любавський, заявивши, що селяни тієї доби були ще «далекі» до повноправного спадкового володіння землею [5, с. 309–310]. М. Грушевський назвав її «мало аргументованою» [25, с. 28], а В. Пічета – помилковою [23, с. 197].

Висновки. Отже, дослідження соціальної структури селянства Великого князівства Литовського, започатковане в українській та російській історіографії в 60-х рр. XIX ст., упродовж наступних двох десятиліть перебувало на стадії пошуку методології. Для наукових результатів цього періоду характерні розбіжності в розумінні критеріїв диференціації, поверховість та спрощений підхід до класифікації та аналізу категорій селянства. Утім своєю науковістю і предметністю вирізнялися доробки молодого Ф. Леонтовича, а також І. Беляєва та І. Новицького, які стали фундаментом для подальших наукових студій. Загалом науковий процес у сегменті дослідження структури селянства рухався по висхідній лінії і досяг свого апогею наприкінці XIX – на початку XX ст. У цей час особливо ґрунтовними виявилися напрацювання Ф. Леонтовича, М. Владимирського-Буданова, М. Любавського, М. Грушевського. Застосовані ними та деякими іншими науковцями мірила селянських розрядів виявилися концептуально близькими між собою, хоч і мали подекуди розбіжності в деталях, змістовності та обґрунтуванні. Зокрема вказані вище дослідники розробили й обґрунтували диференціацію селян на підставі трьох головних критеріїв: 1) за правовим статусом та особистою залежністю; 2) за формою власності на землю та землекористуванням; 3) за характером повинностей. Характерно, що диференціацію селянства Великого князівства Литовського дослідники представляли переважно в межах періоду XV – першої половини XVI ст., і лише в поодиноких випадках зверталися до розгляду цієї проблеми в наступні часи.

Список літератури

1. Михайлюк Ю. Селянство Великого князівства Литовського з погляду Д. Іловайського. *Двадцять четверта березнева наукова сесія Осередку Науковго товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 11–27 березня 2013 р.* Черкаси: Осередок НТШ у Черкасах, 2014. С. 47–51.
2. Михайлюк Ю. Українське селянство в XV – першій половині XVI ст. у візії М. Довнар-Запольського та П. Клепатського. *Український селянин.* Черкаси, 2012. Вип. 13. С. 33–36.

3. Музичко О. Историк Федір Іванович Леонтович (1833–1910): життя та наукова діяльність. Одеса, 2005. 208 с.
4. Шрейер Ю. Краткий исторический взгляд на судьбы крестьянского сословия в Литве. *Памятная книжка Виленской губернии на 1861 год. Часть вторая*. Вильно: В типографии А. Сыркина, 1861. С. 42–53.
5. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. Москва: Университетская типография, 1892. 884 с.
6. Мордовцев Д. Л. Крестьяне в югозападной Руси XVI в. *Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, издаваемый Н. Калачевым. Книга третья*. Москва: В типографии Александра Семена, 1861. Отделение III. С. 19–64.
7. Леонтович Ф. И. Крестьяне юго-западной России по литовскому праву XV и XVI вв. *Университетские известия*. 1863. № 10–11. Отдел II. С. 1–48.
8. Антонович В. Предисловие. *Архив Юго-Западной России. Ч. VI. Т. II. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII в.* Киев: Тип. И. А. Давиденко, 1870. С. 1–64.
9. Беляев И. Рассказы из русской истории: Книга четвертая. Часть первая. История Полоцка или Северо-Западной Руси от древнейших времен до Люблинской унии. Москва: В Синодальной типографии, 1872.
10. Новицкий И. Очерк истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV – XVIII веке. Киев: Университетская типография, 1876.
11. Бестужев-Рюмин К. Русская история. Том второй. Выпуск первый. Санкт-Петербург: Типография А. Граншеля, 1885. 319 с.
12. Иловайский Д. История России. Том третий. Московско-царский период. Москва: Типография М. Г. Волчанинова, 1890. 717 с.
13. Леонтович Ф. И. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве. Выпуск первый. Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашова и Ко, 1897. 321 с.
14. Грушевський М. Історія України-Руси. Том V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. Львів: Друкарня Наукового Товариства імені Шевченка, 1905. 687 с.
15. Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно: С приложением текста хартий, выданных великому княжеству Литовскому и его областям. 2-е изд. Москва: Московская художественная печатня, 1915. 376 с.
16. Владимирский-Буданов М. Ф. Крестьянское землевладение в Западной России до половины XVI в. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. Книга седьмая. Отдел II. С. 12–92.
17. Бершадский С. А. Аврам Езофович Ребичкович, подскарбий земский, член Рады Великого княжества Литовского. Отрывок из истории внутренних отношений Литвы в начале XVI в. *Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал*. Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. С. 69–120.
18. Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1. Киев: Типография Н. Т. Корчак-Новицкого, 1901. 807 с.
19. Леонтович Ф. И. К истории административного строя литовского государства. I. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства. II. Панский двор в Литовском государстве. Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1899. 104 с.
20. Леонтович Ф. Крестьянский двор в Литовско-русском государстве. Выпуск II. Крестьяне-промышленники. Варшава, 1897. 130 с.
21. Леонтович Ф. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве. Выпуск III. Сельские ремесленники. Варшава, 1898. 68 с.
22. Грушевський М. Барское староство, исторические очерки (XV–XVIII в.). Киев: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1894. 404 с.
23. Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. Часть первая. Подготовка и производство реформы. Москва: Синодальная типография, 1917. 328 с.
24. Владимирский-Буданов М. Ф. Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве в XVI в. *Киевский сборник в помощь пострадавшим от неурожая*. Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1892. С. 357–386.
25. Грушевський М. Нові розправи про внутрішній устрій В[еликого] кн[язівства] Литовського. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Т. IX. Львів, 1896. С. 1–32.

References

1. Mykhailiuk, Yu. (2014). Peasantry of the Grand Duchy of Lithuania from the point of view of D. Plovaisky. *Dvadtsya't chetverta berezneva naukova sesiya Oseredku Naukovho tovarystva im.*

- Shevchenka u Cherkasakh [The twenty-fourth March scientific session of the Center of the Shevchenko Scientific Society in Cherkasy].* Cherkasy, 47–51 [in Ukrainian].
2. Mykhailiuk, Yu. (2012). Ukrainian peasantry in the 15th – first half of the 16th century in the vision of M. Dovnar-Zapolsky and P. Klepatsky. *Ukrayins'kyi selyanyn [Ukrainian peasant]*, 13, 33–36 [in Ukrainian].
 3. Muzychko, O. (2005). Historian Fedor Ivanovich Leontovych (1833–1910): life and scientific activity. Odesa [in Ukrainian].
 4. Schreyer, J. (1861). A Brief Historical Look at the Fate of the Peasant Class in Lithuania. *A Commemorative Book of the Vilnius Province for 1861. Part Two.* Vilnius [in Russian].
 5. Lyubavsky, M. (1892). Regional division and local government of the Lithuanian-Russian state at the time of the publication of the First Lithuanian Statute. Moscow [in Russian].
 6. Mordovtsev, D. (1861). Peasants in Southwestern Rus' in the 16th Century. *Archive of Historical and Legal Information Relating to Russia. Book Three.* Moscow, 19–64 [in Russian].
 7. Leontovich, F. (1863). Peasants of Southwestern Russia under Lithuanian Law in the 15th and 16th Centuries. *Universitetskie izvestiia [University News]*, 10–11, 1–48 [in Russian].
 8. Antonovich, V. (1870) Preface. *Archives of South-West Russia. Part VI. Vol. II. Acts on economic and legal relations of peasants in the 17th century.* Kyiv, 1–64 [in Russian].
 9. Belyaev, I. (1872). Stories from Russian History: Book Four. Part One. History of Polotsk or Northwestern Rus' from Ancient Times to the Union of Lublin. Moscow [in Russian].
 10. Novitsky, I. (1876). An essay on the history of the peasant class of South-Western Russia in the 15th – 18th centuries. Kyiv [in Russian].
 11. Bestuzhev-Ryumin, K. (1885). Russian History. Volume Two. Issue One. St. Petersburg [in Russian].
 12. Ilovaisky, D. (1890). History of Russia. Volume Three. The Muscovite-Tsarist Period. Moscow [in Russian].
 13. Leontovich, F. (1897). Peasant farm in the Lithuanian-Russian state. St. Petersburg [in Russian].
 14. Grushevsky M. (1905). History of Ukraine-Rus. Volume V. Suspel-political and church structure and news in the Ukrainian-Russian lands of the XIV–XVII centuries]. Lviv [in Ukrainian].
 15. Lyubavsky, M. (1915). An outline of the history of the Lithuanian-Russian state up to and including the Union of Lublin. Moscow [in Russian].
 16. Vladimirsky-Budanov, M. (1893). Peasant land ownership in Western Russia until the middle of the 16th century. *Readings in the historical society of Nestor the Chronicler.* Kyiv, 7, 12–92 [in Russian].
 17. Bershadsky, S. (1888). Avram Ezofovich Rebichkovich, treasurer of the zemstvo, member of the Rada of the Grand Duchy of Lithuania. An excerpt from the history of internal relations of Lithuania at the beginning of the 16th century. *Kiev antiquity. Monthly historical journal.* [in Russian].
 18. Dovnar-Zapolsky, M. (1901). State economy of the Grand Duchy of Lithuania under the Jagiellons. Vol. 1. Kyiv [in Russian].
 19. Leontovich, F. (1899). On the history of the administrative system of the Lithuanian state. I. The class type of the territorial-administrative composition of the Lithuanian state. II. The lord's court in the Lithuanian state. Warsaw [in Russian].
 20. Leontovich, F. (1897). Peasant farmstead in the Lithuanian-Russian state. Issue II. Peasant industrialists. Warsaw [in Russian].
 21. Leontovich, F. (1898). The Peasant Farm in the Lithuanian-Russian State. Part III. Rural Craftsmen. Warsaw [in Russian].
 22. Grushevsky, M. (1894). Barskoe starostvtvo, historical essays (15th–18th centuries). Kyiv [in Russian].
 23. Picheta, V. (1917). Agrarian reform of Sigismund Augustus in the Lithuanian-Russian state. Part 1. Preparation and implementation of the reform. Moscow [in Russian].
 24. Vladimirsky-Budanov, M. (1892). Forms of peasant land ownership in the Lithuanian-Russian state in the 16th century. *Kievskii sbornik v pomoshch postradavshim ot neurozhaya [Kiev collection to help those affected by crop failure]*. Kyiv [in Russian].
 25. Grushevsky M. (1896.). New reports about the internal structure of the Grand Duchy of Lithuania. *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka [Notes of the Shevchenko Scientific Partnership]*, IX, 1–32 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 14.10.2025
Схвалено до друку / Accepted: 22.10.2025